

УДК 300.3+301+930.1

Основні риси просвітницької філософії історії А. Р. Тюрго

Х. ХУСЕЙН

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського,
м. Одеса, Україна, E-mail: odimys@gmail.com**Авторське резюме**

Проаналізовано основні риси просвітницької концепції філософії історії А. Р. Тюрго, які викладені в його роботі «Міркування про всесвітню історію». Тюрго ототожнює прогрес з просуванням вперед науки. Прогрес людства означає поступову еволюцію і підйом людської природи, розширення і очищення почуттів, поширення істини, чеснот і благополуччя серед усіх класів і груп. Він пов'язує прогрес з фундаментальними здібностями людини і принципами організації суспільства. Всі елементи соціального життя – наука, мистецтво, звичаї, релігія, на його думку, істотні для історичного прогресу і тим самим постають як об'єкти філософії історії. Характерними для філософсько-історичної концепції А. Р. Тюрго є три основні моменти: розвиток суспільства в тісному зв'язку з формами господарського життя, перехід від одного виду діяльності до іншого по мірі зростання активності і свободи, прогрес людства відбувається не прямолінійно а зигзагоподібно, через безперервну боротьбу істини з помилками та оманю.

Найважливішою історичною заслугою Тюрго в розробці філософії історії було те, що він зв'язав історію розумової діяльності людини з історією її трудової, господарської діяльності та з розвитком форм громадської організації.

Ключові слова: прогрес, рушійні сили, історизм, людський розум, просвітництво, еволюція

The main features of the enlightened philosophy of history by A. R. Turgot

H. HUSSEIN

South ukrainian national pedagogical university named after K.D. Ushynsky, Odessa, Ukraine,
E-mail: odimys@gmail.com**Abstract**

There were analyzed the main features of the concept of the enlightened philosophy of history by A. R. Turgot, contained in his work «Discourse on World History». Turgot identifies progress with the progress of science. Progress of mankind is a gradual evolution and the rise of human nature, expansion and purification of the senses, the spread of truth, virtue and prosperity among all classes and groups. He linked the progress with the fundamental principles of human abilities and the organization of society. All the elements of social life – science, art, morals, religion, in his view, are essential to historical progress, and thus appear as objects of philosophy of history. Characteristic of the philosophical and historical concepts by A. R. Turgot are three main points: the development of society in close connection with the forms of economic life, the transition from one activity to another with increasing activity and freedom, human progress is not done in a straight line – he goes zigzag through continuous struggle of truth with mistakes and errors.

The most important historical achievement A. R. Turgot in the development of philosophy of history was that he related a story of mental activity of man with a history of his employment, economic activity and the development of forms of social organization.

Keywords: progress, driving forces, historicism, the human mind, enlightenment, evolution.

Постановка проблеми. Багато філософів історії, пояснюючи суспільний розвиток, ґрунтували свої роздуми на основі теорії прогресу. Її головна ідея полягала в тому, що все людство в різні періоди своєї історії – в усі часи розквіту та жебрацтва, війн та миру – поступово вдосконалювалось. Минуле, сучасність та майбутнє були зв'язані ідеєю спрямованого розвитку.

Концепція прогресу обговорювалась у багатьох працях, віра в нього підтримувалась очікуваннями європейського суспільства. Ця теорія найбільш детально була представлена у творах одного з французьких просвітителів другої половини XVIII ст. Анн Робера Тюрго (1727-1781).

Аналіз досліджень і публікацій. Тюрго проявив себе не лише як видатний учений, а й як

великий політичний діяч прогресивного напрямку [1, с. 34]. В якості інтенданта, а потім міністра він прагнув звільнити Францію від пережитків феодалізму, що сковували її економічний і політичний розвиток. З великою повагою ставилися до нього майже всі просвітителі, що були свідками його діяльності, хоча вони багато в чому не погоджувалися з ним. Його високо цінували російські прогресивні діячі. У 1885 р. йому присвятив статтю російський демократ М. В. Шелгунов [10]. Ще раніше М. Г. Чернишевський переклав і опублікував в «Современнике» зі своїми вступними зауваженнями розділ з книги Луї Блана «Історія Великої французької революції», присвячений Тюрго. Оскільки ім'я Луї Блана було тоді в Росії під заборонаю, Чернишевський не назвав

© Х. Хусейн, 2014

його, обмежившись вказівкою, що не він є автором уривка [6, с. 75].

Все це зобов'язує нас поставитися з максимальною увагою до характеристики Тюрго і його світогляду. Західноєвропейська література про Тюрго вельми багата. Інакше обстоїть справа з вітчизняною літературою про нього. Після виходу книг Г. О. Афанасьєва у 1884, 1886 та 1892 рр. [1-3] та статті М. В. Шелгунова у 1885 р. лише у 1924 р. з'явилася популярна брошура Я. М. Захера «Тюрго» [5]. Ніяких спеціальних досліджень про Тюрго з того часу не публікувалося. Правда, в різних монографічних і узагальнюючих роботах ім'я його згадується досить часто [7, 8]. Але досі не було зроблено жодної спроби вивчити розвиток його світогляду і визначити його місце в історії французької філософської та суспільно-політичної думки на основі використання всіх матеріалів про його життя і діяльність.

Мета дослідження – проаналізувати основні риси просвітницької філософії історії А. Р. Тюрго, виявити місце та роль його концепції у загальному розвитку філософської думки епохи Просвітництва.

Виклад основного матеріалу. Тюрго зробив спробу визначити характер історичного розвитку, його причини і рушійні сили в працях «Міркування про всесвітню історію» і «Про прогрес людського розуму» [9]. І хоча він підкреслював, що «підкорені постійним законам явища природи вкладені в коло завжди однакових переворотів» [9, с. 51], показуючи тим самим, що розуміє розвиток як рух по колу, повторюваний до нескінченності, він приєднався не до тих, хто відстоював традиційні історичні погляди, освячені католицькою церквою і підтримувані її авторитетом, а до представників тогочасного природознавства і «соціальної фізики», тобто до Бюффона, Монтеск'є, Фрере, Ламетрі, Вольтера, Буланже, Дюмарсе, Маблі, Кондільяку і Дідро.

Взагалі Тюрго прагнув зрозуміти історичний процес як єдине ціле, у взаємозв'язку всіх його елементів. Історія людського суспільства розглядалася ним як частина історії природи, що розвивається за своїми власними законами. Правда, своєрідність цих законів Тюрго ще не була ясна. Але він вже близько підходив до розуміння того, що люди самі роблять свою історію, притому не за своїм уподобанням, а під тиском оточуючих їх обставин, під впливом навколишньої природи і успадкованого від попередніх поколінь досвіду.

Якщо в природі відбувається вічне повторення одного і того ж, то в людській історії вже є прогрес, тобто послідовний рух вперед, сходження від нижчого до вищого. «Все народжується, все гине» [9, с. 51]. Але якщо в «послідовній зміні поколінь, через яку відтворюються рослини і тварини, час в кожен даний момент лише відновлює образ того, що він

зруйнував» [9, с. 69], то в історії суспільства, заявляв Тюрго, «послідовна зміна поколінь, навпаки, представляє з століття в століття мінливе видовище. Розум, пристрасті, свобода породжують безперервно нові події. Всі епохи пов'язані ланцюгом причин і наслідків, які з'єднують сучасний стан світу з усіма його попередніми станами» [9, с. 69].

Ця теза була великим кроком вперед і свідчить про те, що Тюрго зблизився з історичними поглядами Дж. Віко. Наявність деяких спільних рис в їх філософсько-історичних поглядах не підлягає сумніву. Ці загальні риси полягають не тільки у встановленні ними зв'язку сьогодення з минулим у вигляді ланцюга причин і наслідків, а й у виділенні загальних ступенів історичного розвитку в усіх народів, у визнанні певної повторюваності стадій суспільно-історичного розвитку. Як і Віко, Тюрго прагнув пізнати історію на основі загальної природи народів. Але цю загальну природу народів і націй Тюрго розумів дещо інакше, ніж Віко. Як і всі французькі просвітители-матеріалісти XVIII ст., Тюрго розглядав її насамперед з погляду єдності фізичної природи людини і, як наслідок, спільності потреб людини.

Розглядаючи людину як істоту фізичну, яка для забезпечення свого існування змушена піклуватися про задоволення своїх насущних потреб у їжі, одязі і житлі, тобто змушена трудитися, Тюрго від філософії історії та соціології по необхідності повинен був перейти до політичної економії. І такий перехід він дійсно зробив. Заняття політичною економією стали новою формою його філософської діяльності. На цю внутрішню логіку еволюції його поглядів дослідники не звертали належної уваги. Перехід Тюрго до вивчення питань політичної економії розглядався головним чином як наслідок його адміністративної діяльності в якості інтенданта і міністра.

Тюрго наполегливо підкреслював необхідність каузального пояснення подій світової історії як ланцюга причин і наслідків. Треба вивчати, доводив він, не тільки факти, а й причини, що викликали ці факти: «Всесвітня історія обіймає розгляд послідовних успіхів людського роду і докладне вивчення їхніх причин» [9, с. с. 78]. Без пізнання причин світових подій та їх взаємозв'язку не існує історії як науки. Виходячи з цього Тюрго окреслює загальний план побудови історичної науки. «Перші кроки людей; освіта і змішання народів; походження урядів і революцій; розвиток мов, фізики, наук, ремесел і мистецтв; революції, за допомогою яких одні імперії змінювалися іншими, одні народи іншими, одні релігії іншими. Людський рід у всіх цих потрясіннях залишався незмінним, як морська вода під час бурі, і завжди йшов до свого вдосконалення» [9, с. 78].

Стару дилему, що краще – античність або

новий час, Тюрго вирішував у повній згоді з представниками французького класицизму XVII ст. Перро і Паскалем. Для нього не підлягало сумніву, що давньогрецькі і давньоримські мислителі у порівнянні з людьми XVIII ст. не більше як геніальні діти. Безперечно, мають рацію ті дослідники, які вказували на прямий зв'язок вчення Тюрго про історичний прогрес з поглядами Паскаля і Перро. Це, зрозуміло, зовсім не означає, що вчення Тюрго про історичний прогрес було простим повторенням поглядів філософів XVII і першої половини XVIII ст. Його перевага над ними очевидна [7].

Тюрго був переконаний, що без свободи і віротерпимості, без усунення свавілля ніякий економічний і політичний прогрес неможливий. Свободу розумової діяльності він вважав головною умовою прогресу. Науку, філософію, мистецтва ніщо не повинно стримувати. Історія повинна бути звільнена від апологетичних завдань. Неприпустимо ставити в обов'язок істориків вихвалання царюючих осіб і можновладців, релігії та церкви. Щоб історія стала наукою, їй необхідно розширити свої рамки і перестати бути історією царів, міністрів і полководців. Вона повинна стати історією народів, історією успіхів наук і мистецтв, історією писемності та мов, історією мирного спілкування і співпраці націй.

Такими були основні ідеї, висунуті молодим Тюрго в сфері історії. Їх реалізація призвела б до перевороту в історичній науці і покінчила б з усім тим, що насаджувалося церквою і було успадковане від середньовіччя. Це була програма повного звільнення історичної науки від теології, від впливу всякого роду авторитетів.

Але Тюрго не був послідовним у своїх історичних поглядах. У протиріччі з усім ходом своїх міркувань він віддавав відому данину поваги священному писанню і християнським міфам як нібито непорушним історичним істинам.

Само собою зрозуміло, що Тюрго не міг обійтися без таких маневрів. Варто вдуматися в його похвали християнству, щоб стало ясно, як майстерно використовував він фразеологію апологетів християнства для вираження своїх просвітницьких поглядів, прямо протилежних за своєю суттю поглядам цих апологетів. Це помітно навіть у його коротких описах стану Римської імперії за часів раннього християнства. «Дивну картину представляв світ перед виникненням християнства! Всі народи були занурені у найстрашніші забобони; обожнені твори мистецтва, найнижчі душі, навіть пристрасті і пороки, найогидніше розкладавання норовів освячувалося божественним прикладом, а нерідко і цивільними законами» [9, с. 65]. Ця яскрава картина минулого багата в чому перегукувалася з сучасністю. Її підтекстом була ясно висловлена думка про користь

очищення норовів та просвітлення умів. Важливо було не тільки те, що було висловлено, а й те, що не було висловлено прямо, а увійшло до підтексту. У цьому відношенні має значення і даний Тюрго опис виникнення християнства: «З'явився Ісус Христос. Він приніс нове вчення. Він повідомив людям, що світло відкриється для них, що добродетель буде краще зрозуміла, краще здійснена; щастя має з'явитися її наслідком. Релігія розліється по землі, люди стануть добродетельніші, щасливіші, ближчі один до одного і відкриють раз назавжди вигоди християнства» [9, с. 66].

Вже в цих словах він доводить, що людина може вдосконалюватися, і при цьому як би відкидав християнське вчення про гріховність і непоправність людської природи, про тлінність усього земного.

Він заявляє: «Природа дала всім людям право бути щасливими» [9, с. 79]. Але як реалізувати це право? За допомогою активної діяльності. Природа наділила людей всім, що необхідно для досягнення щастя. «Потреби, бажання і пристрасті, які розум комбінує тисячами способів, ось сили, якими природа наділила людей для досягнення щастя. Але занадто обмежені в своїх поглядах, із занадто нікчемними інтересами, які вони майже завжди протиставляють одним іншим у пошуках приватних вигод, люди потребують допомоги вищої влади, піднесеної ідеї, яка, включаючи в себе щастя всіх, може направити до єдиної мети і погодити настільки різні інтереси» [9, с. 79]. Державна влада, побудована на розумних підставах, управляє, нікого не стискаючи, розвиваючи самодіяльність і свободу, заохочуючи науки і мистецтва, полегшуючи задоволення всіх природних потреб, сприяючи всебічному прогресу. Вона повинна бути терпимою до різних релігійних вірувань і різних поглядів. Вона нікого не повинна утискати. Вона повинна сприяти розвитку сільського господарства, промисловості та торгівлі. Він порівнює торгівлю з водою, яка об'єднує всі частини світу. Але для того, щоб вода не затопила всю землю і не утворила суцільного моря, згубного для всього, що розвивається, треба, щоб гори піднялися під хмарами і, концентруючи навколо своїх вершин пар з повітря, регулювали рух води, розподіляючи всюди принесені нею блага. Такими горами є верховна влада. Вона повинна підчинити одна одній необхідним чином всі сили в державі, мудро розподіляти залежність і владу, щоб об'єднати всіх.

Хоча Тюрго і не шукав у минулому зразків державного і соціального устрою та політичної мудрості, як це стали робити пізніше Маблі і деякі інші французькі просвітники XVIII ст., це зовсім не означало, що історія, з його точки зору, не мала практичного значення. Тюрго теж дивився на неї як на мудру наставницю, корисну головним чином своїми негативними

прикладами. Звернення до минулого, з його точки зору, необхідно для правильного розуміння завдань сьогодення. Воно було для Тюрго водночас і одним із способів критики сучасності.

На прикладах минулого було найлегше виявити неспроможність певних систем управління і політичних принципів, виходячи з того, що в історії має місце повторюваність.

Доводиться лише дивуватися тому, з якою спритністю Тюрго маневрував протягом довгих років, поєднуючи свою адміністративну службу з вірністю просвітницьким ідеям. Це вдавалося небагатьом. Але те, що вдавалося Тюрго, перевершувало всяку уяву. Адже його схильність до дійсного розуміння християнства не була ні для кого таємницею. Вона була з достатньою ясністю виражена вже в його ранніх творах. Ще в 1750 р. Тюрго доводив, що Біблія «описує винаходи примітивних ремесел – цих плодів первинних потреб – і послідовність поколінь до того моменту, коли людський рід, майже повністю поглинений всесвітнім потопом, знову скоротився до однієї сім'ї і тому був змушений поновитися». Він не сперечався з Біблією, а лише обережно вказував, що «ця книга... не перешкоджає нашим дослідженням про те, як люди поширилися по землі і як організувалися політичні суспільства» [9, с. 80]. Таким чином він, під прикриттям вчення про подвійну істину, протиставляв біблійній історії людства протилежну їй філософську, тобто просвітницьку, історію, написану з точки зору розуму, а не віри.

Це було видно хоча б уже з того, як Тюрго малював життя найдавніших людей, яких він нібито вважав нащадками Адама і Єви. Намальована ним картина нітрохи не нагадувала ту, яка дана в Біблії. Перші люди, на його думку, жили в лісах і були мисливцями. Їхній спосіб життя і спосіб задоволення насущних потреб мали вирішальний вплив на їх розселення по землі. «Серед лісів, без продуктів харчування люди існувати не могли. Дикорослих плодів було занадто мало. Потрібно було вдаватися до полювання на тварин, занадто нечисленних, що не могло забезпечити харчуванням велике число людей на невеликому просторі. Це прискорило швидке розсіювання і поширення народів. Сімейства або маленькі народи, вельми віддалені один від одного, бо кожному для добування засобів існування був потрібний значний простір, таке товариство мисливців. Вони не мають постійного житла і надзвичайно легко перекочовують з місця на місце. Труднощі життя, розбрати, страх перед ворогами змушують сімейства мисливців відділятися від свого народу. Тоді вони йдуть без певної мети, куди веде їх полювання» [9, с. 80].

У цьому чудовому міркуванні життя первісних народів пояснюється умовами їхнього існування. Люди на зорі людської історії, з точки

зору Тюрго, нічим іншим, окрім полювання, не могли забезпечувати своє існування. Таким чином, заняття цих людей полюванням не було результатом їх вільного вибору, а було необхідним наслідком їх загального стану та навколишньої обстановки. Незважно бачити, який величезний крок уперед зробив Тюрго в порівнянні з Монтеस्क'є. Це вже не географічний матеріалізм, а щось більше. Вказуючи на величезний вплив природи на первісні народи і їх спосіб життя, Тюрго вже починав розуміти, що людина мала можливість долати дію несприятливих умов природи, розвиваючи свої сили і здібності, привчаючись до активного використання дарів природи.

Мисливський спосіб життя, на його думку, таїв у собі можливість переходу до скотарства. Він показує, як ця можливість у ході історичного розвитку перетворювалася на дійсність: «Деякі тварини, як бики, барани, коні, піддаються прирученню, і люди знаходять більш вигідним об'єднувати їх в стада, ніж ганятися за дикими блукаючими тваринами. Усюди, де ці тварини зустрічалися – бики і барани в Європі, верблюди і кози на сході, коні в Татарії, олені на півночі, – не забарилося встановитись пастушаче життя» [9, с. 81]. Перехід від мисливського життя до пастушачого, роз'яснював Тюрго, не міг відбутися там, де не було для цього необхідних умов. Так, наприклад, в деяких частинах Америки не було ні коней, ні інших придатних для приручення тварин і завдяки цьому мисливський спосіб життя зберігся на довгі часи, прогрес сповільнився. «Мисливське життя збереглося в тих частинах Америки, де ці породи були відсутні. Але в Перу, де природа створила баранів, званих ламами, з'явилися пастухи, і, ймовірно, тому ця частина Америки легко долучилася до культури» [9, с. 81].

Звідси випливав важливий висновок: «Чабанські народи, маючи більш ясні й більш забезпечені засоби харчування, стали більш численними. Вони почали багатіти і пізнали переваги духу власності» [9, с. 81].

Все це було дуже близько до істини, містило в собі значні елементи справжнього історизму, наближало Тюрго до матеріалістичного погляду на історію. У наведених вище міркуваннях виразно видно розуміння значення господарської, виробничої діяльності для життя людського суспільства. Тюрго вже впритул підійшов до того, що виробнича діяльність є основою суспільного життя.

Тюрго зрозумів, що господарське життя пройшло ряд стадій, обумовлених природними умовами і загальним рівнем розвитку продуктивних здібностей людини. У своєму плані загального ходу історії він відзначає, як важливо показати, яким шляхом людина переходила від простого збирання до активного втручання в життя навколишньої природи і стала пристосовуватися до неї.

совувати її до своїх цілей. Слід визнати, що в цьому відношенні Тюрго далеко випередив не тільки французьких матеріалістів, а й найвищих представників німецької класичної філософії та історичної науки.

Висновки. Найважливішою історичною заслугою Тюрго в розробці філософії історії було те, що він зв'язав історію розумової діяльності людини з історією її трудової, господарської діяльності та з розвитком форм громадської організації. Він був одним з тих мислителів, які з'єднували історичну науку та філософію історії з політичною економією. Це з'єднання зробило вельми плідний вплив на всі грані його діяльності і неабиякою мірою сприяло подальшим успіхам його наукових досліджень.

Не підлягає ніякому сумніву, що Тюрго дивився на історію як на закономірний процес, що протікає з внутрішньою необхідністю. Ідея закономірності історичного процесу і закладеної в ньому внутрішньої необхідності різко виділяє Тюрго на загальному тлі французьких просвітителів. Уважне вивчення творчості Тюрго змушує нас внести деякі корективи у звичні, традиційні уявлення. Теза про суцільний антиісторизм французьких просвітителів, про їх небажання визнавати стихійні закономірності суспільно-історичного розвитку, правильний в цілому, потребує деяких поправок. Без-

сумнівним винятком з нього є погляди Тюрго.

Потрібно визнати, що Тюрго було притаманне почуття історизму. Загальний ескіз історичного прогресу, намальований Тюрго, був, безперечно, надзвичайно цікавий для свого часу. Однак більшість вірних і чудових істин, мимохідь висловлених Тюрго в його працях з філософії історії, йому самому ще не були цілком ясні, бо він натрапив на них стихійно при спробі розглянути всесвітню історію, так би мовити, з пташиного польоту. Те, що було йому ясно в загальному зв'язку, він виявився не в силах виділити і викласти у вигляді чітко сформульованих теоретичних положень. Він не надав належного значення своїм спостереженням, не розвинув і не конкретизував їх. Вони так і залишилися неопрцьованими.

Отже, серед передових мислителів XVIII ст. філософія історії Тюрго не знайшла собі справжнього продовження і глибокого розвитку. Його послідовники виявилися не в змозі відмовитися від пояснення історичного процесу розвитком ідей. Хоча французька революція 1789-1794 рр. розбила віру в торжество розуму і породила розчарування в ідеалах великих просвітителів, вона дала нові імпульси до роботи над філософією історії. Завдяки їй було зроблено новий крок у процесі пізнання рушійних сил, що визначають хід історії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Афанасьев Г. Е. Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение / Георгий Емельянович Афанасьев. – Одесса : Тип. В. Кирхнера, 1884. – 289 с.
2. Афанасьев Г. Е. Очерк деятельности Тюрго / Георгий Емельянович Афанасьев. – Одесса : Тип. В. Кирхнера, 1886. – 292 с.
3. Афанасьев Г. Е. Условия хлебной торговли во Франции в XVIII веке / Георгий Емельянович Афанасьев. – Одесса : Тип. В. Кирхнера, 1892. – 518 с.
4. Дидро Д. Сочинения : В 10 т. / Дени Дидро ; [пер. с франц. И. Б. Румера, П. С. Юшкевича, В. Е. Сержникова]. – Т. I. – М. : Академия, 1935. – 515 с.
5. Захер Я. М. Тюрго / Яков Михайлович Захер. – М. : Государственное издательство, 1919. – 78 с.
6. Казарин А. И. Тюрго как философ и историк / А. И. Казарин // Французский ежегодник. – 1961. – М. : Наука, 1962. – С. 75-94.
7. Огурцов А. П. Философия науки эпохи Просвещения. – М. : Наука, 1993. – 213 с.
8. Репина Л. П. История исторического знания: пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Дрофа, 2006. – 288 с.
9. Тюрго А. Р. Избранные философские произведения / Анн Робер Тюрго ; [пер. с франц. И. А. Шапиро]. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – 191 с.
10. Шелгунов Н. В. Тюрго / Н. В. Шелгунов // Русская мысль. – 1885. – кн. VIII. – С. 38-62.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2014

REFERENCES:

1. *Afanasev, G. E. Glavnyie momentyi ministerskoy deyatelnosti Tyurgo i ih znachenie (The main points of Turgot ministerial activities and their significance). Odessa, 1884, 289 p.*
2. *Afanasev, G. E. Ocherk deyatelnosti Tyurgo (Essay of Turgot activities). Odessa, 1886, 292 p.*
3. *Afanasev, G. E. Usloviya hlebnoy trgovli vo Frantsii v XVIII veke (The terms of the grain trade in France in the XVIII century). Odessa, 1892, 518 p.*
4. *Didro, D. Sochineniya (Works). Moscow, 1935, 515 p.*
5. *Zaher Ya. M. Tyurgo (Turgot). Moscow, 1919, 78 p.*
6. *Kazarin A. I. Tyurgo kak filosof i istorik (Turgot as a philosopher and historian). Frantsuzskiy ezhegodnik, 1961, pp. 75-94.*
7. *Ogurtsov A. P. Filosofiya nauki epohi Prosvescheniya (Enlightenment philosophy of science). Moscow, 1993, 213 p.*

8. *Repina L. P.* Istoriya istoricheskogo znaniya: posobie dlya vuzov (History of historical knowledge). Moscow, 2006, 288 p.
9. *Tyurgo A. R.* Izbrannyye filosofskie proizvedeniya (Selected Philosophical Works). Moscow, 1937, 191 p.
10. *Shelgunov N. V.* Tyurgo (Turgot). Russkaya myisl, 1885, v. VIII, pp. 38-62.

Хусейн Хавкар – аспірант

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Адреса: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26

E-mail: odimys@gmail.com

Hussein Havkar – postgraduate

South ukrainian national pedagogical university named after K.D. Ushynsky

Address: 26, Staroportofrankovsky Str., Odessa, 65020

E-mail: odimys@gmail.com